

ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО ПІДХОДУ М.М. КОВАЛЕВСЬКОГО ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Ніколаєнко Н.,

головний консультант відділу проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті проаналізовані та висвітлені наукові підходи Максима Максимовича Ковалевського до вивчення форм державного правління, з'ясовано, що ґрунтовний аналіз історичного матеріалу привів вченого до висновку, що заміна монархічної форми правління на республіканську не завжди є беззаперечною ознакою розвитку принципів демократії й самоуправління народу. У статті також розкриваються погляди великого вченого на сутність й шляхи розвитку парламентської монархії, яку він вважав найприйнятнішою формою державного правління.

Ключові слова: форма державного правління, республіка, монархія, конституційна монархія, парламентська монархія, парламентаризм, парламент, М.М. Ковалевський.

В статье проанализированы и высветлены научные подходы Максима Максимовича Ковалевского к изучению форм государственного правления, выяснено, что основательный анализ исторического материала привел ученого к выводам о том, что замена монархической формы правления на республиканскую не всегда может служить безоговорочным признаком развития принципов демократизма и народного самоуправления. В статье также раскрыты воззрения великого ученого на сущность и пути развития парламентской монархии, которую он считал самой приемлемой формой государственного правления.

Ключевые слова: форма государственного правления, республика, монархия, конституционная монархия, парламентская монархия, парламентаризм, парламент, М.М. Ковалевский.

The scientific approaches of M. M. Kovalevskiy concerning the forms of government research are analyzed and cleared up in the paper. The author has found out that after the substantial analysis of the historical material the scientist concluded that the substitute of the monarchist form of government by the republic one is not always a compulsory criterion of democracy principles' development and people's self-government. The author also discovers the great scientist views on the nature and the ways of the development of the parliamentary monarchy which he considered the most appropriate form of government.

Keywords: form of government, republic, monarchy, constitutional monarchy, parliamentary monarchy, parliamentarism, parliament, M. M. Kovalevskiy.

Метою статті є розкриття наукового підходу Максима Максимовича Ковалевського до визначення сутності форм державного правління, аналіз методів його порівняння з позиції розвитку демократії республік та монархій. У статті також розглядаються погляди великого вченого на сутність й шляхи розвитку парламентської монархії, яка, при його науковій аргументації, поставала найкращою моделлю розвитку демократичної держави.

У своїй багатогранній науковій творчості великий українсько-російський вчений-правознавець кінця XIX-початку XX ст. Максим Максимович Ковалевський досить великої уваги приділяв дослідженню форм державного правління.

За словами М. Ковалевського, форма державного правління визначає соціальну приналежність державної влади, «той порядок, при якому вища влада над громадянами акумулюється у руках... одних чи інших станів, ... тих чи інших класів», іншими словами, відповідає на питання: «хто керує державою – спадкоємний правитель чи обраний» [9, с.208].

При цьому вчений наголошував, що форму державного правління ні в якому разі не можна плутати з політичним устроєм держави, адже незалежно від того, чи належить влада народу, чи окремій касті, стану, класу, вона може бути як унітарною, так і федеративною [9, с.199].

Встановлення у державі тієї чи іншої форми правління М.Ковалевський розглядав з позицій еволюціонізму та зросту суспільної солідарності, у тісному зв'язку з економічним показником, наголошуючи, що "...політична еволюція стоїть у тісному зв'язку з економічною і, подібно до неї, відображає на собі рівень людської солідарності"[10, с.260].

Найбільшої уваги при дослідженні форм державного правління, на наш погляд, М. Ковалевський приділив аналізу та порівнянню з позиції демократизму таких форм державного правління як республіка та монархія.

У баченні вченого неприйнятним та історично необґрунтованим поставав тезис про еволюцію політичних форм у сенсі їх переходу від монархії до республіки, для нього таке твердження входило у протиріччя з історичними даними [10, с.233], іншими словами для М. Ковалевського встановлення демократичних порядків зовсім не дорівнювало встановленню республіканської форми правління.

Обґрунтовуючи таку позицію, вчений зауважує: "в Афінійській республіці, без сумніву, можна віднайти елементи демократичного устрою", але ж, одночасно, він підкреслює й її стану замкнутість та неможливість участі у політичному житті для демосу [3, с.129; 15, с.169].

Означену точку зору М. Ковалевський підтверджує й іншими ґрунтовними історичними екскурсами та прикладами, зазначаючи, що, хоча XVIII ст. й стало сприятливим для розвитку республіканської форми правління, то XIX ст., навпаки, представляє скоріше зріст й розповсюдження у Європі конституційної монархії, ніж республіканського устрою [10, с.235].

При цьому мислитель обґрунтовував досить цікаву, з нашого погляду, думку про те, що монархічна форма правління більш прийнятна та природніша для людини. Вчений, зокрема, писав: «Необхідним видається збіг вкрай несприятливих умов, які б змусили народ, що звик жити під опікою історичної династії, яка свято зберігає свої конституційні обов'язки відносно нації, що її визнає, здійснити республіканський переворот» [10, с.235].

На таке спостереження М. Ковалевського, звернув увагу й український дослідник В. Мойсеєнко, який, посилячись на праці вченого, робить висновок про те, що республіканська форма правління не була для мислителя поняттям тотожним демократичній формі правління. Автор зазначає, що на думку М. Ковалевського, XIX століття демонструє скоріше приклад торжества конституційної монархії, ніж республіканського ладу, **а**дже вчений робить наголос на тому, що еволюція форм державного правління веде до розвитку демократичних засад, але ніяк не до встановлення республіки. Посилаючись на сучасні йому дослідження державного ладу європейських країн, М. Ковалевський резюмує: «Демократія, без сумніву, панує в Європі, але республіканський режим у Європі посідає ще другорядне місце» [13].

У праці «Історія монархії і монархічних доктрин» М. Ковалевський також продовжував означену думку, прямо заявляючи, що монархічний принцип і особистість короля користуються небувалою популярністю, народні маси сприймають його як посередника між партіями і класами [7].

Основними причинами зміни монархічної форми правління на республіканську та втрати першою народної довіри, М. Ковалевський називав повний розрив між урядовою політикою та народними запитамися, а також непопулярність правлячих династій [10, с.235-236].

М. Ковалевський стверджує, що еволюція форм державного правління – це не заміна монархії республікою, такий підхід, на його думку, є доволі розповсюдженим упередженням [10, с.238]. Вчений розглядає це питання у більш широкому, історичному ракурсі. На погляд М. Ковалевського, існуючі державні форми – монархія, республіка, тощо – в історичній перспективі змінюють свій зміст. Так, між республікою та монархією, що існують в одному історичному періоді, менше відмінностей, чим між республіканськими та монархічними формами різних епох, наприклад римською і буржуазною республіками, між абсолютною та конституційною монархіями.

Максим Максимович зауважує: «Не все те, що носить назву республіки, відповідає поняттю самовизначення народом його політичної долі». Історичні приклади американських республік з їх підкоренням військовій диктатурі, частими переворотами, на думку

вченого, у меншій мірі забезпечують фактичне керівництво народними справами їхніх представників, аніж англійський парламентаризм з його монархічним головою [10, с.237].

Розглядаючи питання відмінностей між монархічною та республіканською формами державного правління, М. Ковалевський констатував: «Відмінність між монархією та республікою позначається лише у незначному ступені у питанні про наближення представницького ладу до прямого народоправства... Відносно до одного лише почину самих виборців у виборі предмету законодавчої творчості, монархії й по сьогоднішній день різко відрізняються від республік; вони заперечують за народом таке право, надаючи його, як загальне правило, уряду чи палатам; в останньому випадку ініціатива належить чи визначеному законом числу депутатів, чи будь-якому представнику, за умови, що його пропозиція зустріла підтримку хоча б одного його товариша» [10, с.251-252], іншими словами відмінність між монархією та республікою полягає у відсутності при монархічній формі правління прямої демократії, однак вчений вважав, що така відмінність у жодному разі не означає переваги однієї форми правління перед іншою. Адже, на думку М.М. Ковалевського еволюційний хід розвитку суспільства поступово призводить до «ідеї служіння монарха народу», яка отримує своє закріплення у конституції, що визнає основою державної влади народну волю [10, с.240].

З цього, на наш погляд, вбачається, що державний прогрес М.М. Ковалевський пов'язував насамперед з розширенням автономії особистості та участі усього суспільства у політичному житті країни. На думку вченого, при вирішенні питання про сутність державного прогресу потрібно «відректися від доволі розповсюдженого упередження, що поступовий хід держави зводиться до поступового утвердження республіканських порядків над монархічними» [10, с.235].

Як бачимо, у працях М.М. Ковалевського доволі чітко простежується його позитивне відношення до монархічної форми правління, адже, на думку вченого, як одного з ідеологів лібералізму, для яких революційний шлях досягнення демократичної мети був неприйнятним, саме монархія у період переходу Росії «зі старої дороги, що привела до самого краю прірви, на новий шлях, загальний для усіх цивілізованих країн», у змозі забезпечити наслідування у політичному устрої держави, поступовий, незворотній характер змін [12, с.75].

Вчений писав: «Республіка здається мені у Росії так само мало мислимою, як монархія у Франції». Він вважав можливим еволюційний розвиток самодержавства у «демократичну монархію». «Російська імперія потребує більш широких основ: вона може бути тільки імперією всенародною, – розмірковував М.Ковалевський. – Зберігаючи спадкоємне керівництво нації її історичним керманічем, покладемо в основу російського оновлення систему самоуправління суспільства» [5, с.432-433].

На наш погляд, така наукова позиція Максима Ковалевського за умов існування самодержавства й відсутності на кінець XIX – початок XX ст. у Російській імперії конституції як юридичного акту, не тільки повністю

відповідала ліберальним поглядам вченого, видавалася не тільки цілком виправданою у тогочасних державно-правових умовах, а й поставала як доволі прогресивна, адже це були перші спроби обмежити самодержавство, добитися встановлення конституційної монархії від самого ж царя виключно мирним шляхом [4, с. 201-203].

Вчений розглядав конституційну монархію як явище, що повинно постійно вдосконалюватись, розвиватись та в результаті поступово перейти у парламентську монархію. Він наголошував, що якщо на початку свого існування парламент контролює лише законність діяльності уряду, то поступово він набуває права прийняття рішень з найбільш нагальних питань державного життя, наприклад, приймає участь у складанні проекту бюджету [6, с. 102-103].

У цьому контексті перед нами постає питання, чи ототожнював Максим Ковалевський парламентську й конституційну монархію, чи розглядав парламентаризм як окрему форму правління, якій притаманні специфічні ознаки.

Аналіз праць М. Ковалевського свідчить про те, що для нього це були зовсім не тотожні поняття. Адже, хоча парламентську монархію вчений вважав природним продовженням конституційної монархії, він наголошував, що парламентаризм має суттєві відмінності, зазначаючи: «... по суті – це під верховенством короля самоуправління народу через його представників», які однаково формують як законодавчу, виконавчу так і судову гілку влади [8, с. 358].

На думку М. Ковалевського, інститут парламентаризму – найбільш прийнятна і демократична форма управління суспільством, адже він має незаперечну перевагу, дозволяючи поєднати управління суспільством за допомогою обраних депутатів з волею самовизначення для приватних осіб [13; 3, с. 134].

Будучи прихильником парламентаризму, вчений вважав, що його функції як органу народного представництва у більшій мірі можуть бути реалізованими при існуванні двопалатної системи. На його думку «при однопалатній системі закон – не більш, як повеління, видане більшістю депутатів, що зібралися на засідання, яке може й не відображати думку більшості виборців країни» [8, с. 116].

Саме тому функції верхньої палати в уявленні М. Ковалевського дещо відрізняються від діяльності нижньої палати. На його думку, призначенням верхньої палати є здійснення контролю як за належним виконанням нижньою палатою покладених на неї завдань, так і за достовірним представленням нею народних інтересів, та, водночас, слугування своєрідним прошарком між представницькою та виконавчою гілками влади. За словами вченого, не дивлячись на той факт, що діяльність верхньої палати парламенту постійно викликає скарги, у той же час «їй віддаються похвали за те, що вона своєчасною протидією завадила впровадженню у життя незрілих мрій, які найчастіше відображають тимчасові настрої тих чи інших осіб чи партій» [11, с. 41].

У праці «Походження сучасної демократії» М. Ковалевський писав: «Одне безсумнівно доведене до-

свідом представницьких установ – це та користь, яку демократія може отримати з існування поруч з палатою народних представників менш рухливого у своєму складі і тому більш стійкого у своїй політичній програмі сенату чи ради», а у творі «Демократія та її політична доктрина» автор додає, що завдяки розвиткові демократії двопалатна система «є гарантією прав корпоративних утворень, громад, міст, земств тощо» [13; 3, с. 134].

Як бачимо, згідно поглядів М. Ковалевського, двопалатний парламент дозволяє у більшій мірі гарантувати відображення народної думки та гальмує виникнення всевладності однієї з палат.

Протягом тривалого часу, а саме періоду радянської доби, погляди Максима Максимовича Ковалевського щодо розвитку парламентської монархії як найприйнятнішої форми правління розглядалися вченими у вузьких рамках марксистсько-ленінської ідеології і фактично не мали ґрунтовних теоретико-практичних розробок.

На сучасному етапі розвитку правової науки такі висновки видаються заполітизованими та науково упередженими, адже порівняльний аналіз за низкою параметрів монархічної форми правління та республіканської при існуванні парламентів в обох випадках, нерідко свідчить про їх певну схожість з позицій втілення демократичних принципів у сфері державного управління.

За словами В.Є. Чиркіна, у розвинутих європейських та інших (Канада, Японія) країнах, відмінності між монархією та республікою практично не мають значення: за ступенем демократичного порядку управління монархія Іспанії мало чим відрізняється від сусідньої республіки Португалії [16, с. 139].

Таку ж думку підтримує й відомий український вчений Ю.С. Шемшученко, наголошуючи, що у XIX-XX ст. ідея парламентаризму стала загальноновизнаною, а поширення його ідей та принципів розглядається в сучасний період як фактор суспільного прогресу. Ідеальною моделлю форми правління, на його думку, при цьому визнається модель, за якою немає місця ні «президентському авторитаризмові», ні «парламентській тиранії» [17, с. 60].

До речі, ще у 70-і роки XX ст. західноєвропейськими вченими при класифікації форм державного правління висувалися подібні наукові ідеї. Наприклад, французький вчений М. Дюверже та німецький вчений К. Доллінгер вважали, що парламентську монархію взагалі не потрібно відносити до монархічної форми правління на тій підставі, що уряд несе відповідальність не перед монархом, а перед парламентом, тобто, парламентська монархія визначається як влада народу на чолі з монархом, повноваження та функції якого практично повністю формальні. При такому науковому підході, за яким в основі класифікації знаходиться парламентська форма правління, відмінності між республікою та монархією дійсно практично стираються, адже з точки зору відносин між верховними органами держави обидві форми досить подібні [1, с. 24, 27, 32].

Тим паче, за переконанням окремих дослідників, існування монарха також може відігравати позитивну

роль у державі та суспільстві. На думку окремих авторів, досвід Британії засвідчує вагомість та конструктивність такої традиційної установи як монархія. Навіть величезні суспільні та політичні зрушення попереднього ХХ століття не заперечили значення об'єднуючої та стабілізуючої ролі, яку відіграють британські монархи [2].

У цьому контексті, на наш погляд, доречно навести й слова Р.В. Злотникова, який, розмірковуючи про переваги монархії над республікою, зокрема, зауважував: "...Я з'ясував, що монархії випереджають своїх сусідів у будь-якій своїй іпостасі і в будь-якому регіоні (винятки, звісно, існують, але саме одиничні, тобто з числа тих, що саме й підтверджують правило). У Європі більшість монархій належить до конституційного типу, тобто, скоріше за все, їх можна було б назвати монархічним варіантом демократичної держави, але при цьому, за що б монархи не бралися, у них це виходило краще, ніж у сусідів. Шведи, наприклад, не відмовляючись від короля, змогли побудувати щось, що було потім названо "шведським соціалізмом". В арабському світі, де демократія немає багато прихильників і монархії існують у

своєму первозданному абсолютистському вигляді, Кувейт, ОАЕ та Саудівська Аравія залишили далеко позаду своїх сусідів – Ірак та Іран, що мають не менші нафтові запаси" [14, с.219].

Метою таких прикладів ні в якій мірі не є заперечення прогресивного й демократичного характеру республіканської форми правління, а тільки констатація реальної можливості гармонійного прогресивного демократичного розвитку держав з монархічною формою правління.

Як бачимо, розвиток сучасних монархічних держав свідчить про наукову далекоглядність Максима Максимовича Ковалевського, який ще на початку ХХ ст. у своїх наукових розвідках ратував за шлях перетворення російського самодержавства у парламентську монархію з відповідним зростом й розширенням прав особи та гарантій їх дотримання, вважаючи що прогресивний розвиток держави залежить, насамперед, не від форми правління, а перш за все, від того, як у ній реалізуються свободи особистості, принципи демократії, народовладства, іншими словами, участі всього населення у реалізації державної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Благож Йозеф. Формы правления и права человека в буржуазных государствах: Монография / Йозеф Благож. – М.: «Юридическая литература», – 1985. – 222 с;
Галушко К. Утверждения конституційної монархії: "Славна революція" в Англії XVII століття / К. Галушко // [Електронний ресурс] – режим доступу <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/almanah/almanah-ua9.html>;
3. Дунаева Ю. В. Государство в трудах Н. И. Кареева и М. М. Ковалевского. / Ю.В. Дунаева // Политические науки: "Государство" в русской политической мысли: Пробл. – темат. сб. – № 2, – 2000. – С. 118 – 138;
История буржуазного конституционализма XIX в. / П.С. Грацианский, С.А. Егоров, В.В. Кизяковский и др. Редкол.: В.С. Нерсесянц (отв. ред.) и др.; АН СССР, Ин-т государства и права. – М.: Наука, 1986. – 279 с;
История политических и правовых учений: Учебник / Под. ред. О.Э. Лейста. – М.: Юрид.лит., 1997. – 576 с;
6. Ковалевский М.М. Государственное право Англии. / М.М. Ковалевский. – Лекции 1906-1907 гг. – СПб, 1906;
Ковалевский М.М. История монархии и монархических доктрин. / М.М. Ковалевский. – СПб., 1912;
8. Ковалевский М. М. Общее конституционное право: ч. I – II. / М. М. Ковалевский. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1908. Ч. I – 371 с.; Ч. II – 386 с.;
9. Ковалевский М. М. Общее учение о государстве / М. М. Ковалевский: Лекции. – СПб.: Изд. кассы взаимопомощи при СПб. политехническом институте, 1909. – 214 с.;
10. Ковалевский М.М. Прогресс / М.М. Ковалевский. // Вестник Европы. – 1912. – №2. – С. 225 – 261;
11. Ковалевский М.М. Что такое парламент / М.М. Ковалевский. – СПб.: Брокгауз-Эфрон, 106, 41 с;
12. Медушевский А.Н.. Политическая философия российского либерализма в сравнительной перспективе. / А.Н. Медушевский. // Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы. Материалы международной научной конференции. М.:РОССПЭН, 1999. – С. 74-93;
13. Мойсієнко В. Ліберальна концепція держави Максима Ковалевського / В. Мойсієнко // [Електронний ресурс] – режим доступу: www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=22&c=230;
14. Сухонос В.В. Теорія держави і права: Навч. посібник. / В.В. Сухонос. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с;
15. Холод В.В. Лекції з політології: Навчальний посібник / В.В. Холод – 2-ге вид., стер. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 408 с;
16. Чиркин В. Е. Государствоведение: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. / В. Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 2000. – 384 с;
17. Шемшученко Ю.С. Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку. / Ю.С. Шемшученко. // Права держави. Щорічник наукових праць. Вип. 9. – К.: Юридичне видавництво «Ін Юре», 1998. – С. 58-68.